

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Соціологія»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

**Тема №6 «Соціальна структура та стратифікація. Соціальна
мобільність»**

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 р. №7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету №6
Протокол від 25.08.2023 р. №7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної
Ради ХНУВС з гуманітарних та
соціально-економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 р. №7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та
психології Протокол від 15.08.2023 р. №8

Розробник:

Професор кафедри соціології та психології, доктор соціол. н., професор,
Нечитайло Ірина Сергіївна

Рецензенти:

1. Доцент кафедри ЮНЕСКО «Філософія людського спілкування» та соціально-гуманітарних дисциплін Державного біотехнологічного університету, к. соціол. н., доцент Борюшкіна О. В.;
2. Доцент кафедри соціології та психології факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ, к. соціол. н., Мороз А. В.

ТЕМА 6. СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА ТА СТРАТИФІКАЦІЯ. СОЦІАЛЬНА МОБІЛЬНІСТЬ

План

- 6.1. Соціальна структура суспільства.
- 6.2. Соціальна стратифікація. Типи стратифікаційних систем.
- 6.3. Соціальна мобільність: поняття, види, канали.

Рекомендовані літературні джерела

Основні

1. Нечитайло І. С. Соціологія : навч.-метод. посіб. для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, що навчаються за спеціальністю 053 «Психологія» / ХНУВС, [каф. соціології та психології ; авт.-упоряд. І. С. Нечитайло]. Харків, 2021. 116 с.
2. Лукашевич М., Туленков М., Яковенко Ю. Соціологія. Основи загальної, спеціальних та галузевих теорій : підручник. Київ : Каравела, 2016. 544 с.
3. Перегуда Є. Соціологія: навчальний посібник. Київ : КНУБА, 2018. 140 с.
4. Веред І. С., Кушнір Ю. В. Соціологія девіантної поведінки. Навчальний посібник. Донецьк : КІЦ, 2013. 192 с.
5. Соціологія: загальний курс. Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/afbmn>. Дата звернення: 31.07.2023.
6. Титаренко О. О. Соціологія : навчальний посібник. Київ : ВД «Дакор», 2020. 210 с.

Допоміжні

7. Волянська О., Підкуркова І. Еволюція критеріїв класового символізму в сучасних соціологічних теоріях. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*. 2019. № 4 (43). С. 143–157.
8. Клевчик Л.Л. Соціальна нерівність як основна диспропорція в суспільстві. *Економіка та держава*. 2019. № 4/2019. С. 48–51.
9. Куценко О. Д. Суспільство нерівних: суперечності та виклики комплексних соціальних нерівностей. Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи подолання : тези доповідей та виступів учасників III конгресу соціологічної асоціації України (12-13 жовтня 2017 року). Харків : Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна; Соціологічна асоціація України, 2017. С. 11–14.
10. Оксамитна С. Суб'єктивне сприйняття соціальної мобільності: досвід міжнародного дослідження та тенденції в Україні. *Наукові записки НаУКМА*. 2010. Т. 109. Соціологічні науки. С. 5–12.
11. Підходи до касового аналізу : колективна монографія / за ред. Е. О. Райта ; переклад з англ. О. Симончук. Київ : Інститут соціології НАН України, 2019. 287 с.

12. Симончук О. Соціальні класи в сучасних суспільствах: евристичний потенціал класового аналізу : монографія. Київ : Інститут соціології НАН України, 2018. 416 с.

13. Соціальні нерівності: сприйняття українським суспільством : заключний звіт / Соціологічна асоціація України. 2018. 277 с. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/aflff>. Дата звернення: 31.07.2023.

14. Сучасні соціальні трансформації: глобальний досвід та локальні специфікації: збірник тез XII Львівського соціологічного форуму присвяченого 30-літтю академічної соціології у Львівському національному університеті імені Івана Франка від 2 квітня 2021 року (електронне видання). Львів, 2021. 219 с.

15. Трифонов М. Особливості андеркласу в Україні. *Спільне (електронне видання)* [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://surl.li/aflfo>. Дата звернення: 31.07.2023.

Інформаційні ресурси в Інтернеті

1. Електронна бібліотека Інституту соціології НАН України. URL: <http://surl.li/afboz> .

2. Дослідження та архів даних соціологічної групи «Рейтинг». URL: www.ratinggroup.ua .

3. Опитування та публікації Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. URL: www.dif.org.ua .

4. Банк даних Київського міжнародного інституту соціології. Режим доступу: www.kiis.com.ua .

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

6.1. Соціальна структура суспільства

Поділ або диференціація суспільства на соціальні групи – фундаментальна властивість суспільства, яка входить до предмету соціології. Серед соціологів завжди була поширеною точка зору, згідно якої вивчення соціальної структури і є їх головним завданням. Певна частина вчених вважала, що факт існування соціальних груп та зв'язки між групами є визначальною рисою суспільного життя.

По-перше, поведінка людини зумовлюється тим, до якої вони групи належать і як ця група сполучається з іншими спільнотами. Соціальна структура є керівним чинником щодо людських дій.

По-друге, соціальна структура зумовлює соціальний порядок, визначає сутність суспільства. Отже, якщо ми хочемо визначити сутність суспільства, то мусимо вивчати його соціальну структуру.

Поняття соціальної структури можна визначити у термінах соціального простору. *Стабільний розподіл соціального простору на соціальні спільноти (групи) відповідно до чільних вісей диференціації (виміру), стала мережа соціальних позицій і відповідні соціальні стосунки є соціальною структурою суспільства.* Розрізняють склад соціальної структури (групи, що до неї

входять) і соціальні відносини, як спосіб зв'язку між елементами структури. Отже, аналіз соціальної структури можна здійснювати у двох напрямках:

- вивчення соціальних груп, а також статусів і ролей, які відповідають місцю спільності в соціальному просторі;
- дослідження зв'язків, відносин, що складаються поміж груп та їх представників.

Соціальна структура досить широке поняття. Воно охоплює кілька чільних й універсальних вісей диференціації соціального простору:

- а) розподіл людей за класовими ознаками;
- б) розподіл людей на територіальні групи.
- в) розподіл їх на етнічні групи;
- г демографічну (статеву-вікову) структуру;
- д) професійну диференціацію.

Соціальну структуру можна вимірювати у кількісному відношенні. Першим і Таким чином, поняття соціальної структури є кумулятивним в тому сенсі, що реально існують різні види соціальної структури. Отже аналіз, вивчення соціальної структури доцільно робити по кожній вісі диференціації окремо.

Соціально-класова структура суспільства. Вона відображає складну картину соціальної нерівності між суспільними класами, представниками розумової і фізичної праці, соціальними верствами всередині класів.

Ми будемо називати *соціальними класами* великі групи людей, які розрізняються за їх місцем в історично визначеній системі суспільного виробництва, за їх відношенням (здебільшого закріпленим і оформленим у законах) до засобів виробництва, за їх роллю в суспільній організації праці, а, також, за способами одержання і розміром тієї частки суспільного багатства, яка є в їх розпорядженні.

Елементом соціально-класової структури суспільства є соціальні верстви, які утворюють внутрішню структуру класів і великих соціальних груп (наприклад, робітники низької, середньої та високої кваліфікації).

Соціальна верства – сукупність індивідів, зайнятих економічно й соціально рівноцінними видами праці, які отримують приблизно рівну матеріальну та моральну винагороду.

Це така спільнота, в якій кожен індивід є носієм однієї ознаки. Такою ознакою може бути: тип трудової поведінки на робочому місці; рівень доходу; способи проведення вільного часу, дозвілля й задоволення потреб; зміст соціальних орієнтацій, установок, цінностей, інтересів; ставлення до найважливіших подій у країні й за кордоном; ставлення до соціальних і технологічних нововведень.

Соціально-територіальна (поселенська) структура суспільства – передбачає групування/диференціацію людей за ознакою території, на якій вони проживають, а також за особливостями соціокультурних зв'язків, які виникають у наслідок спільного територіального співіснування, завдяки однорідності об'єктивних умов життєдіяльності. Соціально-територіальна структура мінлива і рухома, що є наслідком активних міграційних процесів.

за суттю, яскраво свідчить про чимало ознак, за якими розглядаються різні характеристики суспільства і буде розглядатися нами в попередньому з точки зору утворення та існування соціально-територіальних спільностей.

Одним із чинників видозміни соціально-поселенської структури є *урбанізація*. Основний соціальний зміст урбанізації полягає в особливих міських відносинах, що охоплюють соціально-професійну і демографічну структури населення, його спосіб життя, культуру, розселення. Урбанізація прискорює розвиток основних соціально-класових і групових можливостей.

Таким чином, основною тенденцією розвитку поселенської структури є зростання ролі і питомої ваги міст. Якщо на початку століття міста складали 10% усіх поселенських утворень, то до його кінця їх уже більше 50%. Для багатьох країн міський спосіб життя є переважним. Уже зараз в Японії у містах живе 4/5 населення, у Німеччині – більше 90 %, в Ізраїлі – 89%, у Великобританії – 76%. Сьогодні в Україні у містах живе більш ніж 75% населення.

Існує багато видів міських утворень. За числом жителів прийнято розмежовувати чотири види міст:

- малі (50–100 тис.),
- середні (100–500 тис.),
- великі (більш 500 тис.),
- надвеликі (понад 1 млн.).

За функціями розмежовуються передмістя, житлові і промислові, міста-супутники (що мають самостійну виробничу базу, де працює основна маса жителів), міста поліфункціональні і монофункціональні (у яких переважає одна функція, пов'язана з певним матеріальним чи духовним виробництвом). За рівнем містоутворюючих процесів виділяються міста старі й нові.

Можна сказати, що для сучасного етапу урбанізації характерна концентрація населення у надвеликих містах і різке зниження темпів розвитку малих і середніх міст. Найбільш багатонаселеними містами світу є Токіо (18,8 млн.), Москва (8,8 млн.), Мехіко (8,6 млн.), Нью-Йорк (7,6 млн.), Шанхай (6,4 млн.). Якщо в 1960 р. в Україні було лише одне місто з населенням понад 1 млн. – Київ, то зараз таких міст 3 – Київ, Харків, Одеса, а ще у 5 містах населення дорівнює 1 млн. або має наближену до цієї цифри чисельність – Дніпро, Донецьк, Запоріжжя, Львів, Кривий Ріг.

Міграційні процеси – другий основний чинник розвитку і динаміки соціально-поселенської структури. Міграція – досить складний суспільний процес, пов'язаний з переміщенням населення в регіони «життєво-стабільного» суспільства. Міграції населення відіграли важливу роль в історії людства і формуванні соціальних структур окремих систем та народів.

Соціолог вивчає протиріччя у функціонуванні, розвитку міста чи іншого поселення. Його найбільше цікавить проблема збалансованого розвитку поселення, зокрема, господарської сфери й інфраструктури, матеріальних умов і духовних процесів та ін.

Таким чином, соціологія розглядає місто та інші територіальні одиниці як єдиний організм, як цілісну, відносно самостійну соціально-економічну і культурну систему.

Національно-етнічна структура суспільства передбачає розподіл на різні етнічні та національні групи. Основними елементами цієї структури є нації і етноси.

Етнос – стійке соціальне угруповання людей, що виникло упродовж тривалого історичного розвитку на певній території, де люди мають власну біологічну складову (раса, спільне походження), мову, культуру, усвідомлення власної єдності та відмінності від інших етносів. Важливі умови формування етносу – спільність мови та території (батьківщини). Але й територіально роз'єднані групи одного етносу можуть тривалий час зберігати свою національну самобутність, яка виражається у звичаях, народному мистецтві, релігії, нормах поведінки, обрядах, специфічних нормах господарського життя тощо.

Етнічна самосвідомість завжди поєднується з прагненням етносу до власної соціально-територіальної організації, творення держав. У той самий час, етнічні процеси природно тісно пов'язані з соціально-економічними. Етнос – поняття широке; воно охоплює різні рівні самоорганізації популяцій людей, як-от нації, народності, групи споріднених племен, окремі племена.

У сучасному світі нараховують від 3 до 5 тис. різних етносів (на їхнє число значною мірою впливають процеси етнічної консолідації, дивергенції, акультурації та асиміляції).

За нових умов українці отримали можливість відроджувати та розвивати у повному обсязі атрибути своєї етнічності. Український етнос, незважаючи на обмежені (ідеологічно і економічно) можливості за часів Радянського Союзу, зберіг потенціал своєї самобутності, а після отримання незалежності почав реалізовувати його не менше у межах географічної території, яка і раніше була населена переважно етнічними українцями у складі іншої держави, але вже у межах незалежної держави у якій він становить домінуючу частину населення. Результати етнічного відродження українців були відчутними: від упровадження української етнічної символіки як державної до формування досить стійкої етнічної самосвідомості та належності до етнічної спільноти. Кожен етнос має свої особливі риси. Особливостями українського етносу є волелюбність і прагнення до свободи.

Часто вживаним є поняття *корінного етносу* – етнос, що історично склався і проживає на певній території. Етнос, який дав назву державі, у зв'язку з цим нерідко іменують «титультним».

Не менш часто вживаним є термін «*етнічна меншина*». Під етнічною меншиною розуміють групу людей, яка відрізняється за своєю етнічною належністю від більшості населення держави.

Поряд з терміном «етнічна меншина» часто використовують термін «*національна меншина*». В Законі України «Про національні меншини» зазначено, що до національних меншин належать групи громадян України,

які не є українцями за походженням, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою.

Національні меншини, що проживають в Україні, – це частини етносів, основне ядро яких зосереджене поза межами нашої держави, як правило, у формі самостійних етнополітичних організацій.

На жаль, у міжнародному праві єдиного поняття етнічної меншини досі не вироблено. В різних країнах його вживають у різних значеннях. У деяких країнах під етнічними меншинами розуміють усі народи, крім найчисленнішого, в інших – лише іммігрантські групи на відміну від корінних етносів. У деяких мусульманських державах під національними меншинами розуміють усіх, хто не сповідує державну релігію.

Особливістю національного складу населення України є його багатонаціональність. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р., на території країни проживали представники понад 130 національностей і народностей.

Етнічна група (етногрупа) – спільність людей, споріднених між собою етноісторичним походженням (етногенезисом), мовою спілкування, теперішньою або минулою територією проживання, рисами матеріальної, духовної та моральної культури, побутовими звичаями та іншими рисами і ознаками.

Нація (лат. Natio – плем'я, народ) – етносоціальна спільнота, об'єднана певною самоназвою, символами, географічним та етносоціальним походженням, історичною пам'яттю, комплексом духовно-культурних і політичних цінностей, усвідомленням своєї ідентичності (національною самосвідомістю).

У пізньому середньовіччі та за раннього Нового часу слово «нація» набуло рис етнізації та почало вважатися синонімом «країни», «народу». У сучасних суспільних науках поняття «нація» прийнято хронологічно застосовувати до модерної та новітньої доби, пов'язуючи його з поширенням модерного націоналізму та сучасної моделі національної держави, спочатку – до Європи та США, а потім – до інших регіонів світу. Із межі XVIII–XIX ст. поняття «нація» вживається переважно у двох значеннях:

Політична нація – суверенна спільнота громадян (на підставі громадянства: «громадянська» нація) – сукупність політично суб'єктивних громадян різних національностей, що здійснюють колективні національні інтереси через механізм власної політичної організації – держави. Нація визначається, як основний державотворчий елемент, джерело державної влади та носій державного суверенітету. Часто вживається як синонім терміну держава, коли мається на увазі її населення, наприклад для посилення на «національні» університети, банки та інші установи.

Етнічна нація – усталена спільнота людей, об'єднана етнокультурним походженням. Це тлумачення «нації» сформувалося в першій половині XIX ст. в Німеччині та Східній Європі за умов існування багатонаціональних імперій та виникнення національно-визвольних рухів бездержавних народів. За такої моделі нації утворюється єдина «нація-держава» в межах ареалу

певного етносу, незважаючи на те, до яких державних утворень цей ареал міг входити. Принцип міждержавного розмежування за етнічною ознакою застосовувався в Європі (1919–1921 і 1945–1947 років) та в інших регіонах світу. Проте в правовому контексті за умов чинності демократичних стандартів у такій національній державі «титутельна» етнічна нація все одно перетворюється на складову політичної нації.

У політичній та історичній публіцистиці поняття «етнічна нація» часто помилково ототожнюється з етносом і застосовується до архаїчних та домодерних форм етнічних спільнот.

Нації визначаються певним рядом характеристик, що стосуються як індивідуальних її членів так і всієї нації. Такі характеристики мають нести в собі як об'єднавчу функцію, спільнота людей, що не має між собою нічого спільного, не може бути нацією, так і відокремчу – що відрізняє дану націю від сусідніх. Будь-яка з таких характеристик може стати предметом дискусій, однак заперечення існування визначальних чинників містить в собі заперечення існування окремих націй.

Характерні риси нації:

- кордони (географічні чи етнічно-культурні, або ті й інші разом);
- ідея неподільності, єдності нації;
- суверенність, за допомогою якої досягається формальна рівність з іншими націями. Суверенність зазвичай ототожнюється з наявністю самостійної держави;
- ідея, згідно з якою влада є легітимною лише тоді, коли вона підтримується народом і служить інтересам народу (нації);
- ідея ототожнення населення з нацією;
- безпосереднє ототожнення індивіда з нацією, «безпосереднє членство». Особистість, як частина нації, є рівною з іншими членами нації;
- культура (мова, спільні цінності, вірування, звичаї тощо);
- уявлення про існування нації в часі, в минулому й майбутньому;
- спільні біологічні й спадкові риси;
- особливе відношення до певної історичної, іноді навіть «священної» території.

Термін «національність» вживається у двох значеннях: (1) як визначення належності людини до тієї чи іншої нації, народності; (2) як визначення етнокультурного утворення незалежно до території і загального економічного життя.

Демографічна (статеві-вікова) структура суспільства передбачає угруповання/диференціацію людей за ознаками статі, вік, сімейний стан. Складовою частиною соціальної структури суспільства є соціально-демографічні спільноти. Вони вивчаються як демографічною наукою, так і соціологічною.

Демографія – це наука про населення і закономірності його розвитку в суспільно-історичній зумовленості. Вона вивчає чисельність, склад,

структуру населення, його динаміку, а також розміщення на території. На відміну від поняття «населення» у буденному смислі як сукупності людей, що мешкають на певній території, демографічна наука розглядає населення як людську популяцію, самовідновлювальну в процесі зміни генерацій. Залишаючись частиною живої природи й маючи сталі властивості біологічної популяції, населення має водночас соціальну природу.

При вивченні соціально-демографічної структури враховуються такі статистичні параметри, як народжуваність, смертність, шлюбність, міграційний обмін населенням між містом, селом, між різними територіями. Кожна із вказаних структур характеризує склад населення за такими ознаками:

- стать;
- вік;
- сімейний стан.

Окремими зрізом соціально-демографічної структури є статевовікова (під)структура, що утворюється комбінацією двох ключових ознак – статі і віку. Щодо першої, то йдеться про співвідношення між чоловіками та жінками серед населення на певній території, щодо другого – про співвідношення між особами різного віку. Щодо другої, то особливий інтерес становить поділ на три групи: до 18 років (діти та підлітки), до 35 (молодь), до 55 (середній вік), старші за 55 (літній вік). Звісно, такого роду розподіл не є суворим. Залежно від різних потреб дослідження та ступеня дрібності соціологічного аналізу, вікові межі кожної вікової групи можуть варіюватися. Аналіз вікової структури не тільки розкриває трудовий потенціал країни, а й дозволяє виявити його динаміку розвитку.

Соціологія вивчає проблеми різних вікових категорій населення. В соціології існують спеціальні галузеві соціологічні теорії: соціологія дитинства; соціологія молоді; геронтосоціологія тощо, які більш глибоко вивчають дані окремі вікові групи населення.

Молодь, як соціальна спільнота, посідає певне місце в соціальній структурі суспільства і набуває соціального статусу в різноманітних соціальних структурах, має спільні проблеми, соціальні потреби та інтереси, особливості життєдіяльності тощо. Вивчення молоді в основі певної суспільної групи відбувається за такими суттєвими ознаками, як: загальновікові, соціально-психологічні, фізіологічні особливості, потреби, інтереси, цінності.

Проблеми молоді, її освіти, виховання, соціального положення, участі у суспільному житті перебувають у центрі уваги і на перехресті різних наук. Соціологія відносить ці проблеми до найважливіших і охоплює такі аспекти:

- опис стану та виявлення динаміки ціннісних орієнтацій;
- вивчення процесів формування політичних, моральних, професійних і естетичних інтересів та установок;
- вивчення впливових чинників та механізму формування свідомості та реальної поведінки різних груп молоді.

Кінцевим результатом цих досліджень є формування державної молодіжної політики.

Вивчення проблем молоді відбувається в різноманітних сферах її життєдіяльності: праці, навчанні, сім'ї, неформальних організаціях, дозвіллі тощо.

Сімейна структура населення, або сімейний склад населення, відображає поділ людей за сім'ями різної величини, різного складу й типу. Зокрема, вирізняють склад сім'ї за демографічними та соціально-економічними ознаками, за кількістю дітей у сім'ї, чисельністю зайнятих тощо. Сімейний склад населення залежить від його статеві-вікової структури й формується під впливом процесів народжуваності, смертності, шлюбності та розлучуваності. Справляють на нього вплив і міграції населення.

Соціально-професійна структура суспільства – це сукупність існуючих у суспільстві професійних груп і відносин між ними. В її основі лежить поділ на окремі види професій, які потребують спеціальних знань та трудових навичок. Вона відображає технічні відносини щодо раціонального використання виробничих сил суспільства. Належність до тієї чи іншої професійної групи багато в чому зумовлена належністю до певного класу чи соціальному прошарку і, як правило, повністю визначає соціальне становище працівника. Посилюються розмаїття в професійній структурі робітничого класу, селянства, інтелігенції, працівників «вільних» професій, підприємців, безробітних та ін.

Професія – це рід трудової діяльності людини, що володіє комплексом спеціальних знань, практичних навичок, одержаних шляхом спеціальної освіти, навчання чи досвіду, які дають можливість здійснювати роботу в певній сфері суспільного виробництва з урахуванням різних форм власності чи господарювання.

Соціальними ознаками, що дозволяють соціологічно виміряти соціально-професійну структуру, є наступні:

- рід занять,
- посадовий статус,
- сфера діяльності,
- професія працівника (професійний статус),
- трудовий стаж.

Існує безпосередній зв'язок професій з соціально-економічними відмінностями в суспільстві (класами, верствами, групами), а професійна диференціація людей історично відбувалася за ознаками розумової (інтелектуальної) та фізичної (неінтелектуальної) праці.

В основу класифікацій видів діяльності (професій) можуть бути закладені різні підстави (критерії) залежно від дослідницької мети, засад і рівня групування професій. Так, відмінність між зайнятими фізичною і розумовою працею у західній соціології традиційно дістає відображення у термінах: вищий, середній, нижчий класи, андерклас; робітничий клас і клас працівників інтелектуальної праці; «сині комірці» і «білі комірці» тощо.

Термін «сині комірці» стосується тих, хто зайнятий фізичною працею і має відрядну чи погодинну оплату. Термін «білі праці» застосовують до зайнятих професійною чи відносно рутинною офісною й адміністративною працею в секторах зайнятості нефізичною працею, котрі отримують за свою працю фіксовану заробітну плату.

Здійснюючи міжнародне порівняння професійних структур, вітчизняний соціолог О. Симончук зазначає, що це лише приблизний портрет професійної диференціації, оскільки існують значні відмінності за якісними характеристиками, наприклад, групи «професіоналів» (юристів, лікарів, викладачів вищої школи тощо) у розвинених західних і пострадянських суспільствах різняться за рівнем автономії трудової поведінки, владного статусу в суспільстві, престижу праці, рівня життя, внутрішньогрупової солідарності тощо. Професіонали і спеціалісти, що утворюють так званий «новий середній клас», мають значні відмінності в різних країнах. Якщо за часів існування біполярного світу цей клас формувався незалежно у двох системах, то зараз він розвивається під впливом глобалізації.

Так, наприклад серед «білих комірців» в Україні найчисленнішою є група «фахівці», які охоплюють професії, що потребують знань в одній чи більше галузях природознавчих, технічних чи гуманітарних наук.

Серед зайнятого населення приблизно десята його частина здійснює керівні й адміністративні функції (законодавці, вищі державні службовці та менеджери, керівники підприємств (установ) підрозділів, які мають понад 10 підлеглих, і керівники малих підприємств із 2–9 підлеглими).

Від чверті до третини зайнятих є працівниками кваліфікованої нефізичної праці, серед них – професіонали (наукові співробітники, інженери, лікарі, юристи, економісти, архітектори, викладачі ВНЗ, учителі середньої школи тощо) і спеціалісти (техніки, медсестри, інспектори митної, податкової, фінансової служби, торгові представники, брокери, соціальні працівники, спортивні тренери тощо).

Від 3 до 6% зайнятих в економіці становлять технічні службовці / клерки – професійна група, що здійснює допоміжні функції в роботі професіоналів (секретарі, діловоди, оператори обчислювальних машин, бібліотекарі, адміністратори, страхові агенти, збиральники податків тощо). Близько 15% – це працівники сфери торгівлі та послуг (продавці, перукарі, охоронці, пожежники, кухарі, офіціанти, стюардеси, кондуктори та ін.). Понад чверть зайнятих респондентів охоплені кваліфікованою фізичною працею, серед них 1–2% сільськогосподарські робітники (тваринники, доярки, лісники, бджолярі, садівники та аб.), 13% робітники з інструментом (малярі, столярі, паркетники, зварники, слюсарі, монтажники, електромеханіки, друкарі, швеї тощо) і 13% оператори і складальники устаткування і машин (водії вантажного і легкового транспорту, машиністи потягів, кранівники, бурильники, складальники меблів, робітники автоматичних збиральних ліній, робітники з обслуговування металоплавильних печей, трубного устаткування, бойлерів, холодильних, водоочисних печей тощо).

За різними даними від 10 до 25%% зайнятого населення мають найпростіші заняття (двірники, прибиральники, сторожі, вантажники, мийники вікон, консьєржі, пралі, працівники некваліфікованої праці в сільському господарстві та ін.

Таким чином, очевидно, що сучасна структура зайнятості більшою мірою зсунута в бік білокомірцевих позицій, тобто є менше позицій зайнятості в сільському господарстві та промисловості й більше – у сфері торгівлі й інтелектуальних, соціальних і особистих послуг.

З точки зору складу соціальної структури наведені групи є вельми різними за своїм характером, але їх об'єднують кілька спільних рис.

По-перше, усі групи належать до нецільових спільностей, які “присутні” від початку цивілізації (хоча й змінюються відповідно до історичного етапу), створюють основу соціального простору та суспільства.

По-друге, соціальна структура в усіх її складових є досить гнучкою і може змінюватися залежно від типу суспільства та історичної доби, підкорятися законам соціальної динаміки. Хоча принцип розподілу населення за указаними ознаками залишається незмінним.

По-третє, ці структури не можуть існувати окремо й незалежно одна від одної. Спільності утворюють люди, що мають відповідні ознаки. Індивід водночас має кілька чільних ознак – стать, вік, етнічну й класову належність, професію, місце оселення, – що й поєднує ці структури. Наприклад, територіальна структура може бути щільно пов'язана з класовою або професійною структурою. Так, територія міста може бути сепарована за соціальним статусом, доходами мешканців кварталів або мікрорайонів, а регіональна структура країни щільно пов'язана з професійною, бо в різних місцевостях історично склався той чи інший розподіл праці.

І на останнє: вивчення соціально-професійної структури, узагальнення її рис, дослідження процесів формування, дії та трансформації дає можливість осмислити загальні закономірності соціального поступу суспільства.

6.2. Соціальна стратифікація. Історичні системи стратифікації

Основою для виділення рангових соціальних груп є *соціальна нерівність* – характеристика соціальної структури суспільства, що відображається системою рангових ієрархічних параметрів індивіда.

Існування класів (або класоподібних груп) пов'язане з фундаментальною властивістю соціального простору – ієрархічністю й соціальною нерівністю.

Потрібно розрізняти *природну* й *соціальну нерівність*. І перше і друге, очевидно, існувало завжди. Природна нерівність зумовлена фізіологічною нерівністю, наприклад, чоловіків і жінок, різними розумовими, психічними, фізичними здібностями, які успадковуються генетично, нарешті, віковими відмінностями.

Соціальна нерівність історично виникла на базі природних властивостей (більш сильний, кмітливий або рішучий отримував шанований статус воїна, мисливця, шамана, вождя) і була певним соціальним нашаруванням, доповненням до природних властивостей і функцій членів роду, клану, племені. Пізніше у цивілізованих суспільствах прямий зв'язок між двома формами нерівності було втрачено. Провідну роль починають відігравати умовності суспільного життя, наприклад, інститут приватної власності, спадковість майна, політична ієрархія, різні привілеї, титули тощо. Історія людства знає кілька основних типів соціальної стратифікації, які і визначали умови й форми соціальної нерівності.

Історичні стратифікаційні системи: кастова, рабовласницький лад, станова, класова. Класична кастова система склалася на території стародавньої Індії. У «Законах Ману» (1200 р. до н. е.) зафіксована чітка кастова структура з розподілом поміж групами статусів, привілеїв, функцій. Провідну роль у суспільстві грали жерці-брахмани, другий за рангом статус закріплювався за воїнами-кшатріями; і першим, і другим повинні були коритися селяни, ремісники, торгівці, які становили касту вайшия; нарешті, остання каста – шудри – мусила смиренно коритися усім і виконувати роль служників. Брахману заборонялися фізичні контакти з шудру – ось чому останні отримали назву «недоторкані». У «Законах Ману» стверджувалося, що Бог зробив брахмана, кшатрія, вайшия, шудру відповідно зі своїх уст, рук, стегон і підшви для того, щоб суспільство процвітало. Категорично заборонявся перехід з однієї касты в іншу, а також – займатися невласливою роботою. Людина народжувалася, одружувалася й закінчувала свій вік в межах своєї касты. Слово «каста», до речі, не індійського, а португальського походження, воно тлумачиться як «чистий рід».

Індійські провідники були мудрі люди: свого часу вони створили стабільну стратифікаційну структуру, яка забезпечувала порядок, легкість управління, прогнозованість подій, а до того – була ще й легітимною з точки зору індуських вірувань, релігії, традиції. Але вони не враховували однієї обставини: відсутність вертикальної мобільності призводить до зупинки розвитку й застійних явищ. Саме такі наслідки спіткали індійське суспільство – воно перетворилося на легку здобич англійських колонізаторів, бо європейська цивілізація далеко випередила стародавню культуру.

Рабство існувало на протязі багатьох віків і було поширене в різних суспільствах. Тільки в XIX ст. рабство було скасоване на Американському континенті. Воно суттєво відрізнялося від кастової системи тим, що в рабство можна було обернути вільну людину, але водночас раб мав шанс потрапити на волю, тобто змінити свій статус. В Україні рабство ніколи не було поширене, проте українці його добре знали. За часів існування Кримського ханства, майже кожного року з півдня на Україну робили набіги татарські загони. Головна їх ціль полягала в грабунку й захопленні людей. Бранці – молоді чоловіки та жінки – врешті-решт потрапляли на невольницькі ринки, де торгували людьми, бо вони вже мали статус рабів. Якщо сім'я захопленого у полон була заможною, вона розшукувала свого родича, щоб

викупити його за гроші. Українську дівчину Анастасію Лісовську спіткала особлива доля – її було продано в служниці до палацу турецького султана. Вона стала дружиною могутнього султана Сулеймана Великого (1520–1566), з яким прожила в моногамному шлюбі усе життя і була широко znana в Європі й Азії як Роксолана. Цей історичний приклад свідчить про те, що тимчасове рабство не завадило цій жінці зайняти найвищу сходинку у тогочасному соціальному просторі – таке неможливо уявити в межах кастової стратифікації. Раб розглядався як «рухоме майно», що можна було придбати за гроші, або продати; як знаряддя праці, що повинне приносити хазяїну прибуток. Натомість рабська праця залишалася малоефективною, вона застосовувалася в примітивних аграрних суспільствах.

У феодальну епоху люди розподілялися за *станами*. Класичним в цьому відношенні було французьке суспільство, яке поділялося на три групи. Перший стан утворювала аристократія, шляхтичі; другий – католицьке духовенство; третій – усі інші (вільні селяни, міські ремісники, купці, буржуазія). Верхівку українського суспільства складала стара аристократія – нащадки князів та бояр часів Київської Русі; існувала українсько-польська шляхта, що володіла маєтками і була наділена різними привілеями; окремий стан утворило козацтво, яке також мало свою ієрархію – старшинство; більшість населення складали селяни (гречкосії) та міщани; існував і стан кріпацтва. Станова система не була такою жорсткою, як кастова, або рабство. Припускалась (хоча і була дуже обмеженою) вертикальна мобільність. Наприклад, траплялися випадки міжстанових шлюбів, а багатство «відчиняло двері на гору» (так вчинили брати Ротшильди, яким австрійський уряд надав баронство в обмін на великі кредити). Почесного титулу і відповідний стан можна було отримати за геройський вчинок на війні.

Велика Французька й інші революції, нові демократичні конституції скасували станову систему. Було урочисто проголошено: усі люди народжуються вільними й рівними; існують природні права людини, які не можна відмінити і порушувати. Та чи запанувала з тих часів рівність? Ні, але система стратифікації трансформувалася в розподіл людей за соціальними класами.

Класова система. Соціальний клас – це велика група, яка об'єднує людей, що мають близький статус і займають відповідну позицію в соціальній ієрархії. Соціальні класи формально – відкриті групи, бо в сучасних суспільствах не існує заборон на вертикальну мобільність, юридично класова належність не фіксується, хоча люди її відчують і здатні ідентифікувати своє соціальне становище з тим чи іншим класом. Належність до каст, рабства, або стан людини у середньовіччі успадковувалися, тобто батьківський статус здебільшого автоматично переносився на дитину від дня її народження. Статус в межах класової системи так не передається і не закріплюється. Навіть у заможній буржуазній родині син, або донька, повинні певним чином досягти свого статусу: отримати освіту, зайняти становище, перебрати на себе батьківську справу, або започаткувати власну. Отже, соціальні статуси поділяються на успадковані й досягнуті.

Соціальні класи появилися ще тоді, коли панували інші стратифікаційні системи. Наприклад, видатний грецький реформатор Салон у 594 р. до н.е. поділив громадян на чотири розряди в залежності від рівня їх прибутку, вираженого у кількості зерна, оливкової олії, вина тощо. Сервій Туллій, що царював у Римі в 578–533 р. до н.е., зробив перепис громадян і розбив їх на цензи (censeo – роблю опис, перепис). Давньоримське суспільство таким чином склали п'ять класів громадян, що відрізнялися вартістю майна, і пролетарі (proles), які не потрапили до жодного класу. Кожний клас отримав статус відповідно до податкового тягара і суспільних обов'язків. Наприклад, перший клас громадян мусив озброювати і виставляти 98 центурій; за це йому "належало" 98 місць у комісіях (представницький орган управління). А пролетарі споряджали одну центурію, нестройову, і мали лише один голос у народних зборах.

Заходи стародавніх реформаторів мали величезне значення: вони остаточно зруйнували родову систему, коли суспільство поділялося на кровноспоріднені групи, а натомість утвердили територіальну організацію з вертикальним розподілом на економічні спільності. Нові групи дуже нагадували сучасні соціальні класи, але сьогодні ніхто не встановлює майнові цензи та не визначає конкретні межі розподілу людей. Системи Салона і Туллія показали важливу рису класових стосунків: в їх основі покладені не безпосередні людські зв'язки типу "раб – хазяїн", а об'єктивні, перш за все, економічні чинники. Останні визначають позицію в стратифікаційній піраміді, репутацію суб'єктів, стиль життя, особливості поведінки й стосунку з іншими людьми.

Руйнація феодално-станових стосунків загострила увагу вчених до соціальних класів. Соціально-класова структура стає об'єктом спеціальних досліджень, в сучасній соціології ця проблема розглядається як одна з найбільш цікавих і важливих.

Економічні теорії XVIII ст. Фізіократи (напрямок економічної теорії) аналізували класову структуру під кутом зору своїх поглядів на землю як головне джерело суспільного продукту й багатства.

Вони наголошували на існуванні трьох чільних соціальних класів:

а) продуктивний (землероби), якому належить провідна роль у процесі відтворення суспільного продукту;

б) землевласники;

в) безплідний клас, до якого зараховувалася решта суспільства – власники мануфактур, ремісники й усі люди, що не були зайняті у сільському господарстві.

До продуктивного класу фізіократи зараховували: багатих фермерів, орендарів землі (підприємці-землероби) і наймитів, що працювали в фермерських господарствах. Ці погляди не набули розвитку у подальшому: по-перше, теза про землю як головний чинник економіки й класового розшарування виглядає досить сумнівною; по-друге, "земельна" класова структура не відображала реальну стратифікацію; по-третє, вона не

відповідала епосі індустріалізму, що швидко насувала й охоплювала провідні європейські країни.

Видатний англійський політеконом *А. Сміт (1723-1790)* запропонував більш вдалу класову модель. Він поділяв населення на три класи в залежності від способу розподілу суспільного продукту й отримання людиною прибутку. Перший клас, таким чином, складали землевласники (отримують прибуток в вигляді ренти на землю); другий – наймані робітники (мають заробітну плату); третій – капіталісти (прибуток від капіталу). Цей погляд на класову структуру в різних модифікаціях дійшов до наших днів і не втратив своєї актуальності.

Теорія К. Маркса. Класовий підхід до соціальних і політичних явищ є серцевиною соціологічного методу, що запропонував Маркс. Але він не залишив розгорнутої класової теорії, не визначив чітко поняття класу. Натомість, з різних праць вимальовується досить послідовна теорія. Економічне життя, перш за все виробничі стосунки, породжують розподіл людей на класи. Маркс, на відміну від Сміта, не вважав спосіб отримання прибутку головним чинником класової структури. Власність, її форми й стосунки людей, що складаються довкола власності є першоосновою класового поділу. Кожна суспільно-економічна формація (за винятком первісно-общинного ладу) утворює два чільних класи. Між ними точиться безперервна й запекла боротьба, що є рушійною силою суспільного розвитку. Капіталізм виводить на історичну сцену два провідних класи – пролетаріат (робітники) й буржуазію (капіталісти). Пролетарі – це усі, хто позбавлений власності на засоби виробництва й мусить продавати свою робочу силу на ринку праці капіталістам. Останні утворюють вищий клас, а робітники – нижчий. Маркс усвідомлював, що існують й інші соціальні класи, але вважав їх проміжними, або залишковими від попередньої формації. Ремісники, дрібні торгівці й власники, традиційні землевласники, селяни тощо згодом мають або розоритися і потрапити до лав пролетарів, або стати справжніми буржуа.

Маркс сформулював два соціально-економічні закони, дія яких повинна була відіграти особливу роль у подальшій історії. Це закон додаткової вартості й закон абсолютного та відносного зубожіння пролетаріату. Перший закон розкривав таємницю збагачення буржуазії, що відбувається, на думку Маркса, за рахунок невідшкодованої праці робітників, яка привласнюється капіталістами. Другий наголошував на тому, що розрив між прибутками буржуазії і заробітком пролетарів увесь час збільшується на користь капіталу. Буржуазія під тиском конкуренції, в гонитві за прибутками зменшує заробіток найманих працівників, і останні втрачають засоби підтримки свого фізичного існування. Таким чином, з одного боку, питома вага пролетарів постійно зростає, і вони стають абсолютною більшістю суспільства, а з другого, – робітники доведені до відчаю, їм вже нічого втрачати, "окрім своїх кайданів". Це неминуче призводить до пролетарської революції та експропріації власників. В новому комуністичному суспільстві

не існує приватної власності – отже немає підстав для розподілу людей на класи.

Класова теорія Маркса відповідала реаліям ХІХ сторіччя, суспільствам, де відбувалося первинне нагромадження капіталу. В цьому сенсі вона сьогодні більш придатна для України і зовсім погано пояснює розшарування населення в розвинутих країнах. Україна у найближчі роки може реально зіштовхнутися з робітничим рухом, впливом на нього лівих сил і соціально-класовими конфліктами в різних формах. Головний критерій класового поділу, запропонований Марксом, – володіння (або не володіння) засобами виробництва, – ефективно "спрацьовує" у двочленній класовій структурі, тобто для розмежування буржуа й пролетарів. Але його не досить для вивчення більш складних та розширених структур, що притаманні сучасним суспільствам.

«Вищий», «середній», «нижчий» класи. Економічні моделі, які застосовують поділ на «бідних» та «багатих», «пролетарів» та «буржуа», або поділ населення за галузево-професійними ознаками (фермер, робітник, селянин, службовець тощо) не є універсальними. Відповідні критерії слушно застосовувати в межах більш широких теоретичних конструкцій.

В сучасній соціології прийнята тричленна модель суспільства – поділ населення на «вищий», «середній», «нижчий» класи. Вона хоч і є дещо формальною, але має суттєву перевагу а тому, що кожна професійна група, верства може бути віднесена до одного з цих трьох класів.

Автором трьох ступеневої моделі є видатний англійський дослідник (одночасно підприємець-судновласник) *Чарлз Бут (1840–1916)*. Йому спало на думку в процесі обстеження сімей, що здійснювалося за його ініціативою в Лондоні, поділити їх на три класи. Він застосував суто емпіричні показники розшарування: кількість кімнат, що займала лондонська сім'я, та чисельність прислуги. Нижчий клас, за поділом Бута, – сім'ї, які мешкали в одній кімнаті й не мали прислуги. Таких родин в Лондоні в кінці ХІХ сторіччя було 53 відсотка. До середнього класу належали ті, хто мав від однієї до чотирьох кімнат, або одного слугу на чотири особи (таких сімей було виявлено 30%).

Усі інші – мали належати до вищого класу. Таким чином, ідея Бута зводилася до вертикального розшарування соціального простору на класи, й існування об'єктивних ознак розподілу людей (сімей).

Паралельно до емпіричних досліджень Бута складалася теорія стратифікації. Важливим теоретичним кроком уперед, порівняно з Марксом, була думка. М. Вебера стосовно багатомірної моделі стратифікації (багатство, влада, престиж).

Методологічні засади теорії стратифікації в ХХ сторіччі розробляли функціоналісти. Сучасний погляд на класи базується на теорії стратифікації. Вона пояснює розподіл населення на вищий, середній та нижчий класи.

Клас розглядається як певна комбінація стратифікаційних ознак і відповідних прошарків. П. Сорокін визначав клас як кумулятивну групу, що сконструйована з кумуляції трьох головних угруповань: професійної,

майнової, об'ємно-правової. Згідно з цим визначенням, щоб "потрапити" в певний клас потрібно відповідати трьом ознакам.

Наприклад, "перепусткою" у середній клас можуть бути професія юриста, певний рівень прибутку, або володіння нерухомим майном і, нарешті, правовий статус у суспільстві. В різних суспільствах склад вищого, середнього й нижчого класів буде різнитися відповідно до традицій, економічного рівня й інших чинників. Теорія стратифікації, що покладена в основу аналізу соціально-класових структур, має не тільки переваги але й недоліки. Бажано, аби класова модель була цілісною й однозначною, а стратифікації за ознаками багатства, доступу до влади, професійного статусу, освіти тощо вносять певну неясність. Актуальним завданням для соціологів є відпрацювання конкретних методик вивчення класових структур.

Методи соціологічного дослідження класової структури. Методи можна віділити на три групи: «об'єктивний», «самооцінки» й «оцінки репутації».

Об'єктивний – полягає в пошуку об'єктивних критеріїв розподілу людей на класи. Цим шляхом йшли Сміт, Маркс, Бут, хоча перші два застосовували формальні критерії, а останній – конкретні речові ознаки класової нерівності. Універсальних і досить простих об'єктивних критеріїв не існує.

Наприклад, розмір житла й наявність прислуги, як критерії розшарування в сучасній Україні, не допоможуть виявити справжню класову структуру суспільства. Більш придатним критерієм є наявність у сім'ї автомобіля, його тип, рік випуску. А ось в західних країнах присутність авто вже не розглядається незаперечним свідченням достатку, як це було ще 40-50 років тому.

«Класичними» показниками економічного розшарування залишається рівень прибутків і володіння нерухомим майном. Ці дані, наприклад, можна отримати завдяки податковій службі, але біда в тому, що в Україні нерухоме майно до сих пір не оподатковувалося, а "тіньові" ділки старанно приховують свої прибутки. Матеріальні, економічні чинники не вичерпують усіх стратифікаційних вісей, а підібрати об'єктивні показники для політичної, або професійної стратифікації набагато важче. Ці утруднення "знімає" процедура самооцінки (самоідентифікації).

Метод, самооцінки реалізується за допомогою спеціальних соціологічних досліджень. Респонденту (людина, яка відповідає на запитання, є джерелом інформації) надається можливість самостійно, вільно визначити своє місце у суспільстві та ідентифікувати себе (свою родину) з одним із класів в ряду, що йому запропонує соціолог. Цей метод приваблює своєю синтетичністю: вільний вибір замінює десятки дрібних і локальних показників. Але він має суттєву ваду – суб'єктивність оцінок; уявлення людей про класову структуру досить обмежене; певна категорія населення схильна завищувати самооцінку й не любить таке слово як «нижчий клас».

Американський соціолог У. Ллойд Уорнер в 1930-40-х роках опрацював метод «оцінки репутації». Він був застосований у експерименті, що здійснювався в невеликому місті штату Масочусетс–Н'юбарипорт. У мешканців містечка було взято багато інтерв'ю; респондентам пропонувалося оцінити статус своїх знайомих, сусідів у порівнянні з власним. За підсумками своїх досліджень Уорнер накреслив класову структуру американського суспільства часів другої світової війни. Вона включала шість класових груп:

- 1) вищий шар вищого класу – вельми багаті люди з аристократичних родин;
- 2) нижчий шар вищого класу – багаті громадяни, що не мають аристократичного родоводу;
- 3) вищий шар середнього класу – бізнесмени, комерсанти, володарі капіталу й найбільш престижні професії (юристи, лікарі);
- 4) нижчий шар середнього класу – «білі комірці», службовці, банківські касири, секретарі тощо;
- 5) вищий шар нижчого класу – фабричні робітники, "сині комірці", люди фізичної праці;
- 6) нижчий шар нижчого класу – найбільш бідні й знедолені, люмпен-пролетаріат.

Ця схема стосовно американського суспільства вже не відповідає в повному обсязі сучасності. В повоєнні часи значно розширився середній клас, він «увібрав» різні прошарки, навіть частину «синіх комірців». Але й у найбільш розвинутих країнах є так зване «суспільне дно» – люмпенізовані групи населення. Люмпени (від нім. *lumpen* – лахміття) – це бродяги, злидарі, кримінальні елементи, бомжі.

Соціологи також приділяють увагу так званим маргінальним групам.

Маргінальний означає «той, хто на краю». Маргінальні прошарки є погано інтегрованими групами, що мають обмежені зв'язки з основними класами й спільнотами. Маргінальність може бути наслідком надмірної мобільності в обох напрямках, міграції населення, урбанізації за рахунок селян. Людина, що втратила зв'язок зі своєю групою та відповідним культурним середовищем, але не встигла інтегруватися в інший соціокультурний простір, стає маргіналом. Наприклад, переселенці, емігранти досить тривалий час складають маргінальні прошарки в країнах свого оселення; в цьому стані можуть перебувати релігійні та тональні меншини; ця доля може спіткати безробітного, або денаціоналізовану людину.

Трансформація соціально-класової структури України. За часів існування СРСР у нас в країні була офіційно визнана теоретична модель, згідно якої радянське суспільство складається з двох класів – робітників і колгоспного селянства, а також соціального прошарку, представленого в обох зазначених класах – інтелігенції (службовців). Цю модель не можна визнати за класову, бо вона не мала відношення до стратифікації суспільства. Три спільноти розташовувалися в горизонтальному вимірі соціального простору і, за офіційним визначенням, були «дружні». Насправді ця модель

була не класовою, а скоріше – професійно-галузевою. Вона розроблялася з певним ідеологічним наміром – довести, що ми досягли вищого ступеня класової рівності, і залишився один крок до безкласового суспільства – комунізму.

Дійсність була іншою, якщо пригадати реальну стратифікацію за часів «класичного» сталінського соціалізму 1930–50-х рр. Ми мали своєрідну соціальну піраміду. На найнижчому щаблі постійно перебували кілька мільйонів рабів ГУЛАГу. Ці страждальці не тільки відбували термін «покарання» – вони виконували важливі економічні функції як дармова робоча сила. Умовно вільним (відсутність паспортів і заборона вільно мігрувати) було багатомільйонне колгоспне селянство: його становище дорівнювало станові кріпаків за часів панщини. Вищим був соціальний статус міських робітників, та й вони скидалися на державних робітників доби Петра I, особливо коли їм забороняли вільно змінювати місце праці, а за запізнення притягали до карної відповідальності (знамениті укази 1940 року). Ще вищим (в очах людей) був статус фахівців, людей інтелектуальної праці, тих, хто мав відповідний диплом і рівень освіти. Хоча їхні заробітки часто густо відставали від оплати робітників, але освіта й характер праці надавали певну перевагу. Та лікарі, вчителі, інженери (не кажучи вже про службовців-нефахівців) належали фактично до нижчих прошарків інтелігенції та державних службовців. Привілейований стан завжди зберігався за офіцерами НКВС, війська, міліції. І, нарешті, існувало вузьке коло далеко просунутих угору інтелектуалів – «генералів» літератури, кіно, науки тощо. А над цією пірамідою височіла ще одна надбудова – номенклатурна ієрархія партійно-господарських кадрів. Усе це вінчав апарат ЦК, Політбюро й сам генсек із фантастичним обсягом влади та винятковим статусом. Як і решта громадян, Сталін формально не мав приватної власності, капіталу, але в основу нашої піраміди були покладені інші критерії...

Величезну роль в радянському суспільстві відігравала ознака доступу до влади, місце в державній ієрархії, а економічне розшарування не мало вирішального значення. Щоправда, користування реальною владою «відчиняло двері» до матеріальних благ, комфортного і ситого життя. Це не випадково: усі без винятку сфери і галузі суспільного життя були одержавлені, а люди, що не мали приватної власності, перетворювалися на державних службовців (у широкому розумінні поняття). Але і це не вичерпує специфіки радянського суспільства. Майже неймовірно, але в ньому поруч існували усі без винятку системи стратифікації – рабство, касти, стани, класи. Табірні в'язні – це класичне рабство, колгоспне селянство – щось середнє між кастою і станом доби середньовіччя. Депортовані народи перетворювалися на своєрідну касту. Наприклад, дитина, що народилася в сім'ї кримських татар в Узбекистані, несла на собі «прокляття» роду, бо вона не могла згодом повернутися в Крим і мати там будь-яке житло.

За брежнєвських часів соціально-класова структура зазнала певних змін: було знищено найбільш архаїчні системи стратифікації. Але справжня трансформація почалася з початку 1990-х років. Вона була обумовлена

радикальними економічними й політичними змінами і поширенням нових цінностей. Перше, що впадає в око, швидкий злам політичної ієрархії. На очах розвалилася стара партійна піраміда, хоча немала частка її суб'єктів встигла вскочити в нове сидельце й утриматися «на коні». Найбільше постраждав середній клас службовців, кваліфікованих фахівців і робітників – тих, хто старанно працював на державу й мав певний достаток. Цей клас зазнав краху, принаймні, економічного. Різко зросли люмпенізовані прошарки. Натомість відбувся потужний стрибок угору вчорашніх ділків тіньової економіки, яких не визнавав радянський закон, удатних молодших працівників, дрібних комсомольських і партійних функціонерів, що посіли крісла в фінансово-банківській системі, очолили комерційні структури. Нині вони за законами стратифікації прагнуть не тільки багатства, але й влади, високого соціального статусу.

Друга обставина полягає в докорінній зміні провідних ознак стратифікації. На перше місце виходить фінансовий, економічний стан суб'єкта. Це обумовлено специфікою ринкових стосунків і поступовим роздержавленням різних сфер і галузей. На місце бюрократичної кар'єри раз по разу стає фінансовий успіх, і відповідно трансформується суспільна думка й оцінки населення. В Україні складається загальнорозповсюджена структура з поділом на вищий, середній та нижчий класи. Але ця структура лише тільки вимальовується. Нагальним є процес класової кристалізації, тобто формування нових класових спільностей.

Кристалізація утруднюється двома обставинами. По-перше, утворюються нові соціально-класові групи – фермери, комівояжери, приватні підприємці, кооператори, банківсько-фінансові «магнати», працівники, що зайняті індивідуальною працею. Вони «шукають» свою нішу, тобто справжнє місце в суспільній ієрархії. Ці прошарки ще далекі від остаточного «оформлення» і закріплення в соціальному просторі. По-друге, існує значна невідповідність економічного статусу та рівня престижу й доступу до влади. Наприклад, більшість державних службовців, військові, офіцери поліції, люди інтелектуальних професій зберігають досить високе становище в "позаекономічному" просторі, але з точки зору прибутків їх значно випереджають дрібні торговці, крамарі, комівояжери і люди, що перебувають у сфері тіньової економіки. Значний розрив цих ознак перешкоджає кристалізації.

Окремо треба наголосити на місці і ролі вищого класу. Він не тільки користується порівняно більшим обсягом ресурсів, має привілеї, але й несе тягар відповідальності за стан справ у суспільстві. Вищий клас українського суспільства – нове явище, бо до здобуття незалежності «української піраміди» у завершеному вигляді не існувало. Верхівка старої партійно-господарської номенклатури посідала місця досить далекі від верхніх щаблів загальносоюзної ієрархії. Українська верхівка в ті часи не виконувала низки важливіших функцій: формування ідеологічних засад, розробка стратегії внутрішньої та зовнішньої політики, керівництво збройними силами, емісія грошей та контроль над фінансами, зовнішньоторговельний обіг тощо. Не

було функцій – не створювалися відповідні інституції, заклади, природно не готувалися фахівці, щоб розв'язувати складні завдання. Усе це враз зробилося актуальним в умовах існування суверенної держави. Але не випадково вищий клас не спромігся опанувати нові функції в повному обсязі, і країна зазнала руйнівної кризи протягом 90-х рр., бо не вистачило резерву справжньої еліти суспільства, яка формується тривалий час і включає різні генерації політиків, управлінців, науковців тощо.

Економічна стратифікація українського суспільства характеризується швидким зростанням розриву між протилежними стратами. П. Сорокін, досліджуючи в книжці "Соціальна мобільність" стратифікаційні процеси, дійшов висновку, що процес поглиблення економічного розшарування – об'єктивний, але не безкінечний. На певному етапі його припиняють ті чи інші обставини, найрадикальнішою з яких може бути революція та насильницький перерозподіл багатств. Оптимальний шлях для України є врівноваження системи не за рахунок експропріації, а шляхом підвищення рівня життя основної маси населення. В Україні ще не склався середній клас, від розмірів і суспільних настроїв якого залежить стабільність суспільства. Кристалізація середнього класу буде, насамперед, здійснюватися за рахунок тих прошарків, які вже мають певні ознаки цієї спільності – належний рівень освіти, престижність професії, доступ до влади, або певний рівень доходів, володіння нерухомим майном. Для лікаря, науковця, програміста, офіцера поліції (міліції) або війська приналежність до середнього класу буде визначатися підвищенням доходів. Фермери, комерсанти, індивідуали мусять отримати суспільне визнання, підняти престиж своєї позиції, здобути належну освіту, залишити "тіньову" економіку.

6.3. Соціальна мобільність: поняття, види, канали

Всі зазначені у попередньому параграфі стратифікаційні системи відрізняються ступенем відкритості. У даному випадку під відкритістю розуміється наявність механізмів пересування індивідів і груп з однієї страти в іншу. Найвідкритішою стратифікаційною системою є класова. Для такої системи характерною є наявність так званих «соціальних ліфтів», тобто легальних механізмів, які дозволяють індивідам і групам змінювати (підвищувати) свій соціальний статус та позицію у соціальній ієрархії. Такими «ліфтами» є освіта та шлюб.

В сучасному суспільстві постійно відбуваються певні соціальні переміщення. Вони призводять до змін у соціальній структурі суспільства, а також зміни соціальної стратифікації суспільства. Такі соціальні переміщення в соціології називають соціальною мобільністю.

Соціальна мобільність (лат. *Mobile* – рух, рухливість) – це перехід людей з одних соціальних груп і верств в інші.

Основоположником теорії соціальної мобільності прийнято вважати П. Сорокіна. Під соціальною мобільністю учений розумів будь-який перехід індивіда або соціальної групи з однієї соціальної позиції у соціальному

просторі в іншу. Соціальний простір за П. Сорокіним (під поняттям «соціальний простір» розуміється, насамперед, соціальна структура суспільства), має два основних класи координат – горизонтальний (наприклад, соціальні групи католиків, демократів, промисловців) і вертикальний (наприклад, єпископ – парафіянин, партійний лідер – рядовий член партії, управлінець – робітник), які є параметрами соціального простору. *Тому існує два основних типи соціальної мобільності: горизонтальна й вертикальна.* Пересування соціального суб'єкту може здійснювати як у межах одного, так і другого параметру, а тому існують дві основні форми соціальної мобільності – горизонтальна і вертикальна.

Під *горизонтальною* соціальною мобільністю мається на увазі перехід індивіда (соціального об'єкта) з однієї соціальної групи в іншу, розташовану на тому самому рівні соціального простору (наприклад, перехід з однієї родини в іншу, з однієї організації в іншу тощо).

Під *вертикальною* соціальною мобільністю маються на увазі відносини, що виникають при переміщенні індивіда (соціального суб'єкта) з одного соціального прошарку в інший. Залежно від напрямку переміщення існує, згідно П. Сорокіну, два типи вертикальної мобільності: *висхідна й спадна*. Висхідні й спадні течії існують удвох формах: проникнення індивіда з нижнього шару в більш високий або створення індивідами нової групи й проникнення всієї групи в більш високий соціальний прошарок і навпаки.

П. Сорокін, аналізуючи фактори соціальної мобільності, вживав поняття «ліфти», «канали», «східці», «отвори», «мембрани», тобто соціальні інститути, потрапляючи у сферу впливу яких, індивід чи соціальна група мають суттєві можливості підвищення власного соціального статусу. Серед таких «каналів» П. Сорокін називав: армію, церкву, політичні, економічні та професійні організації, освіту, сім'ю.

Шлюб виступає одним з дієвих каналів вертикальної соціальної мобільності. Шлюб з представником іншого соціального статусу призводить зазвичай до зниження чи підвищення позиції. За римським законодавством жінка, яка одружилася з рабом, втрачала статус вільної людини. Її діти також визнавалися рабами. Схожа деградація очікувала й чоловіка чи жінку вищого стану, які уклали шлюб з представником нижчого стану.

У демократичних суспільствах також відбувається взаємне протягування багатих наречених та бідних титулованих женихів. У результаті у вигазі обидва партнери – один підіймається сходами завдяки власному матеріальному ресурсу, інший – підкріплює свій титул фінансово. В усіх стратифікаційних системах існують канали вертикальної мобільності, які періодично змінюють свою дієвість.

У сучасних суспільствах сім'я залишається ще досить важливим каналом інтергенераційної мобільності, але освіта стає найбільш важливим каналом вертикальної мобільності. Виникає ефект «зачарованого кола». Індивід з нижчих класів має менше шансів на здобуття освіти. У результаті недостатньої освіти він має недостатні можливості для одержання доходу. Останнє, у свою чергу, знижує його шанси на поліпшення своєї позиції і, що

ще гірше, – на те, щоб дати адекватну освіту своїм дітям, тобто на можливості інтергенераційної мобільності. Сучасні суспільства не ліквідовують бар'єри в соціальній структурі суспільства, а навіть ускладнюють переміщення з найнижчих класових позицій. Вищий та нижчий клас – найбільш закриті, а середній клас у розвинутих суспільствах – основний суб'єкт соціальної мобільності. Не простежується ніяких ознак того, що нерівність зникає, – як і раніше існують такі бар'єри для соціального переміщення, як класові відмінності, стать та етнічна приналежність.